

УДК [930.253:82.0](477)(092)

Л. А. ПОКИДЧЕНКО*

ВЧИТЕЛЬ І. С. ТУРГЕНЄВА

(документи і матеріали з фондів Державного архіву
Сумської області про російського поета І. П. Ключникова)

Подано документи та матеріали з фондів Державного архіву Сумської області, що розкривають невідомі факти життя та творчості російського поета ХІХ ст. І. П. Ключникова – учителя І. С. Тургенєва, члена літературно-філософського гуртка М. Станкевича; зокрема публікуються метричний запис про смерть І. П. Ключникова, акти на володіння землею та автограф поета.

Ключові слова: Іван Петрович Ключников; російський поет; гурток М. Станкевича; І. С. Тургенєв; землеволодіння; метрична книга; Державний архів Сумської області.

Вірші Івана Ключникова свого часу змагалися з популярністю поезії Пушкіна і Лермонтова, а потім поет раптово зник. Де виток його таланту, де він зростав і які драматичні обставини привели до його забуття? На ці питання спробуємо дати відповідь.

Родовий маєток Ключникових знаходився на хуторі Криничному Сумського повіту – “досталось по отказу от Никифора Ключникова”¹ (звідси різні назви хутора – Криничний, Никифорівка, Ключников), родині належали 442 десятини землі, а також селяни “мужского пола 74 и женского 86 душ”². Тут 2 грудня 1811 року в родині Петра Трохимовича і Парасковії Василівни Ключникових народився син Іван. Його дід Трохим Ключников служив подпрапорним в Сумському полку³, батько – чиновником 5 класу, і в 1811 р., згідно з “Табелем про ранги”, рід Ключникових був занесений до Дворянської Родовідної Книги.

Родина не була багатою: окрім хутора Криничного мали ще 33 десятини землі в слободі Верхня Сироватка⁴, але, розуміючи важливість освіти, батько запросив для своїх дітей – Єфросинії, Івана та Петра – гувернера. В Криничному, де були “и сад, и вербы у ворот, и пруд, и церковь, и кладбище”, стояв будинок Ключникових. Якийсь бунінський смуток переповнює кожного, хто приходить сюди, – “вот комната, где я учился”, “здесь прозвучал мне первый стих”, але всього цього немає; збереглась лише стара каштанова алея, все інше знищено часом.

* Покидченко Людмила Анатоліївна – заступник директора – начальник відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Сумської області, заслужений працівник культури України.

Мир і злагода, любов і повага панували в родині, дитинство дітей проходило “в радостных лучах”, було наповнене щастям:

“Любви жилищем мне казался свет,
А люди все казались друзьями.
Я лепетал им в радости привет,
И вдаль спешил с надеждой и мечтами...”

У 1825 році безтурботне дитинство закінчилось: батько відправив Івана та Петра до Москви, до Першої московської гімназії. Після закінчення гімназії Іван Ключников серед 13 найкращих учнів був направлений до Московського університету і 4 жовтня 1828 року став студентом словесного відділення. Цей відрізок життя Івана Петровича наповнений творчістю, духовністю: він зійшовся з Януарієм Неверовим, Іваном Оболенським, Миколою Станкевичем, пізніше познайомився з Віссаріоном Белінським, Костянтином Аксаковим, Василем Боткіним, Михайлом Катковим, Михайлом Бакуніним, Тимофієм Грановським. Всі вони були членами літературно-філософського гуртка Станкевича, який об'єднав молодих людей, що захоплювались історією, літературою і мріяли про вільну і освічену Росію. “Мы проводили целые вечера, упиваясь музыкой стихов Пушкина, Гете, Шиллера”, – писав вже старим Ключников. Незважаючи на таке сузір'я імен, Ключников не загубився серед товаришів, він був одним із найпримітніших. Аксаков згадував: “У Станкевича собирались каждый день дружные с ним студенты, из которых замечательнее других Ключников”, Неверов уточняв: “Наиболее выдающимися членами кружка были Строев, Ключников, Красов...”.

Він приваблював товаришів енциклопедичними знаннями: з Неверовим вивчав грецьку мову, Бакуніну допомагав перекладати з німецької, зі Станкевичем читав Шеллінга та Канта. “Молодым человеком, веселым и приветливым, с пушистыми бакенбардами..., в мундирном фраке и картузе с длиннейшим козырьком” побачив його І. С. Тургенєв, якого Ключников готував з історії до вступу у Московський університет.

Його епіграми здобули популярність серед студентів. Ось професор І. І. Давидов, який читав лекції з філософії, латині, російській словесності:

“Сквернит своим прикосновеньем
Науку божию педант,
Так школьник тешится обедней,
Так негодяй официант
Ломает барина в передней...”

Писав він жартівливі вірші і своїм друзям:

“Хвала тебе, Белинский, млат
И бич литературы,
Тебя завидя, супостат
Бежит твоей фигуры!..”

Роль Івана Петровича в житті Белінського величезна. Яків Полонський стверджував, що “Белинский не был бы Белинским, если бы Ключников не свел его с кружком Станкевича...”.

За яскравість та неординарність друзі називали Ключникова Феосом, тобто богом, адже здавалось, що йому все підвладне.

У 1832 р., “показав отменные успехи”, Іван Ключников закінчив університет і розпочав педагогічну діяльність. Окрім Тургенєва його учнями були публіцист Юрій Самарин, Олександр Станкевич – молодший брат Миколи, родич Белінського Д. Іванов. Його уроки блискучі, за словами Белінського, “бесценны”.

Здавалось, ніщо не віщувало трагедії: попереду все життя. І раптом... Рік 1837. Страшний рік в історії Росії – рік загибелі Пушкіна. І в долі Ключникова він переломний. 12 грудня 1838 р. Ключников пише листа Миколі Станкевичу: “два или три месяца я был сумасшедшим, потом медленно (почти год) оправлялся, и теперь уже в дверях, уже в передней новой жизни”.

Він полишає роботу в Московському Дворянському Інституті, перестає давати приватні уроки, не хоче екзаменуватися на звання професора, хоча його запрошують “опять читать лекции и без экзаменов”. Він пише: “ Я знаю историю по-своему, и передать этою созерцательностью знания не могу, пока Богу не угодно будет дать мне нужную форму. Не только историю, я и себя понимаю как-то странно, и чем больше толкую, тем больше затемняю свои воззрения...”.

Єдине, що у нього лишається – це поезія. Хвороба змінила його: зникла товариськість, з’явилося почуття невдоволеності собою та іншими, виникли думки про самогубство.

Перші вірші поета публікуються в 1838 р. Їх охоче друкують журнали “Московский наблюдатель”, “Современник”, “Отечественные записки”. Підписані вірші псевдонімом “Фіта” – перша літера слова Феос. Впродовж трьох років вірші Ключникова з’являються в журналах, вони надзвичайно популярні, їх чекають, переписують до альбомів, пишуть на них музику.

Лише в небагатьох віршах звучать слова про те, що “Жизнь для жизни нам дана”, що “Мы рождены для радости, для счастья, для любви...”. Більшість же його віршів про самотність, страждання, смуток. Вже в “Элегии” (1838 р.) звучить питання: “Быть или не быть – ужасное мгновение...”. Поет і сам відчув себе Гамлетом, а пізніше Тургенєв втілює риси Ключникова в образі головного героя оповідання “Гамлет Щигровского уезда...”.

Траплялися миттевості, коли Ключников гостро переживає свою самотність, друзі намагаються допомогти йому, “пробудить его от этого апатического бессилия, пробудить в нем веру и волю”, в такі хвилини поет подає своє розуміння щастя:

“А как немного надобно для счастья!
На грудь, любви доверчиво склонясь.
За миг один горячего участия
Я б отдал эту жизнь сто раз”.

Але все частіше поет намагається захватись від усіх, дійсність перстає цікавити його, вірші наповнюються почуттям відчаю, і це відчай не тільки його – це відчай всього покоління, яке не знайшло застосування своїм силам: “У всякого свое страданье, у всякого в душе разлад”.

І в любовній ліриці поет вірний собі: його кохання, з одного боку, завжди страждання, мука, а з іншого, – вдячність Богу за те, що воно дароване людині, це прославлення коханої, усвідомлення того, що навіть кохання без взаємності – величезне щастя:

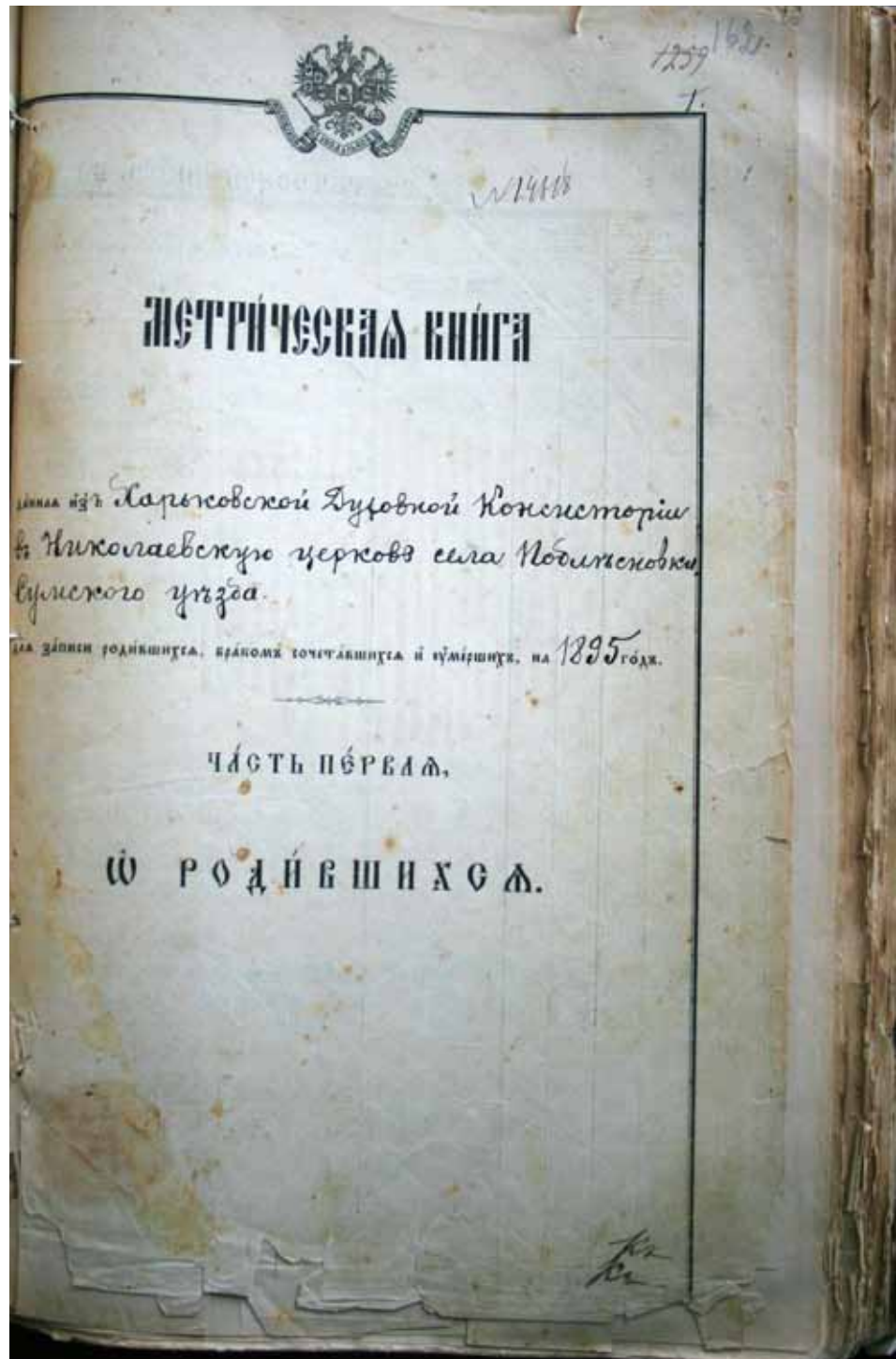
“Я и теперь люблю тебя, мой гений.
Как дар, храню прощальный взор очей –
И в сладкий час волшебных сновидений
Я слышу сердцем в тишине ночей
И легкий шум пленительных движений,
И музыку чарующих речей”.

Доля немов би випробовує цю людину: кохана дівчина виходить заміж за іншого, в 1840 р. у віці 27 років помирає Микола Станкевич – “друг истины, природы откровений”, помирає людина, яка займала, за зізнанням самого Ключникова, “первое место среди друзей...”.

У розпалі слави Ключников несподівано припиняє публікувати свої вірші, хоча ще в 1838 році писав: “Я издам их в хронологическом порядке, – может быть они найдут отголосок в чьем-нибудь сердце...”. Але так і не видав книги.

Спробував свої сили Іван Петрович і в прозі – опубліковані оповідання “Приведение первого мужа, или Вдова замужем” і повість “Любовная сказка”. А потім ім’я Ключникова зникає зі сторінок періодичних видань, і сам він надовго їде з Москви, їде в інше життя, зовсім не схоже на те, яким він жив раніше. Чому?

Ключников і сам відповідає на це запитання в устами свого героя Єгора Шолміна: “... с тех пор, как я вступил в свет, не могу напасть на свое призвание...”. Воістину – горе від розуму. Якщо людина талановита в одній галузі, їй простіше, вона розвиває талант, удосконалює його, сягає вершин. А Ключников... Поет – рідкісний, його вірші, за словами Белінського, “принадлежат к примечательным явлениям современной им литературы, и их историческое значение не подвержено никакому сомнению”, вчитель – від Бога, історик – самотутній та неординарний. В цьому полягає парадокс – багатьма талантами наділений від природи, тому не зміг їх реалізувати повною мірою.

Обкладинка метричної книги Миколаївської церкви села Підліснівка Сумського повіту Харківської губернії, в якій виявлено запис про смерть Івана Петровича Ключникова 16 лютого (за старим стилем) 1895 року.
Держархів Сумської обл., ф. 744, оп. 1, спр. 136, арк. 162.

Вік та стан		Місяць і день		Забіт, імя, вѣстиво і фамилія похороненаго
Мужчина	Женщина	смерт.	похоронен.	
2.		20.	22.	Села Подлипского прихода дьячка Николая Николаевича Клюшниковъ, партикулярнаго Свѣдѣтели Павелъ Пашинъ Павелъ Ивановичъ
3.		25.	27.	Духовнаго Давидовича Клюшниковъ, партикулярнаго дьячка Николаевича, шестидесяти лѣтъ Свѣдѣтели Павелъ Пашинъ Павелъ Ивановичъ
4.		16.	18.	Умороу Клишниковъ, сына Клишниковъ Николаевича, Климъ Клишниковъ, востанувшии тридцати лѣтъ Свѣдѣтели Павелъ Пашинъ Павелъ Ивановичъ
5.		17.	18.	Села Подлипского прихода дьячка Николаевича, шестидесяти лѣтъ Свѣдѣтели Павелъ Пашинъ Павелъ Ивановичъ

Метричний запис про смерть Івана Петровича Ключникова 16 лютого (за старим стилем) 1895 року з книги Миколаївської церкви села Підлісінка Сумського повіту Харківської губернії.
Держархів Сумської обл., ф. 744, оп. 1, спр. 136, арк. 225 зв.

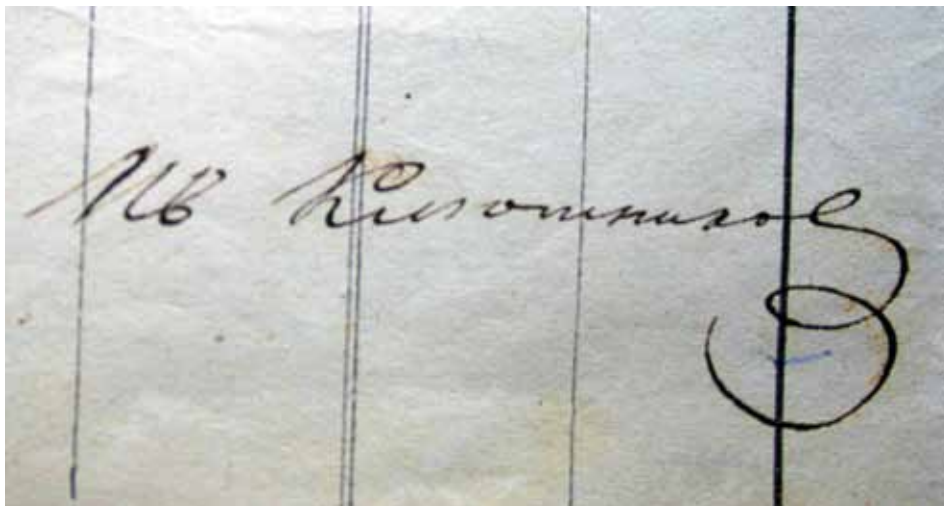
1895
77

РОДЪ, ЧАСТЬ ТРЕТІА, Ѡ ОУМЕРШНХЪ.

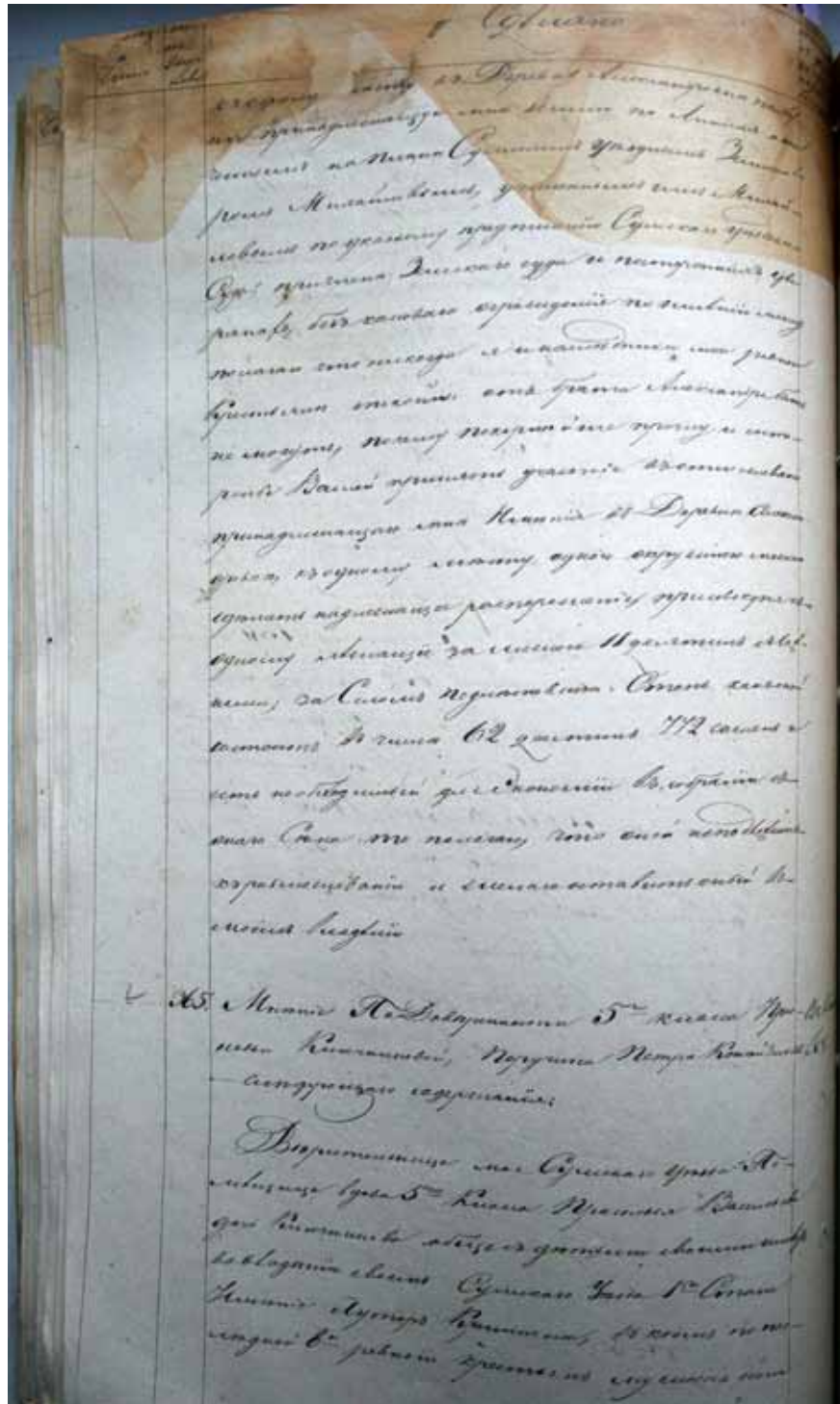
Ѡ чьѡ оумр.	Ктѡ поспѣваема ѡ прѡисхождѣніи.	Ктѡ совершилъ погребеніе, ѡ едѣ погребеніи.
мѡ оумр. оумр.	Оуба	Симеонъ-Яковъ оумр. оумр.
оумр. оумр.	на прѡисхождѣніи Симеонъ прѡисхождѣніи оумр.	оумр. оумр.
оумр.	оумр.	оумр. оумр.
оумр. оумр.	оумр. оумр. оумр.	оумр. оумр.
оумр. оумр.	оумр. оумр. оумр.	оумр. оумр.

оумр.
оумр.

Метричний запис про смерть Івана Петровича Ключникова 16 лютого (за старим стилем) 1895 року з книги Миколаївської церкви села Підліснівка Сумського повіту Харківської губернії.
Держархів Сумської обл., ф. 744, оп. 1, спр. 136, арк. 226.

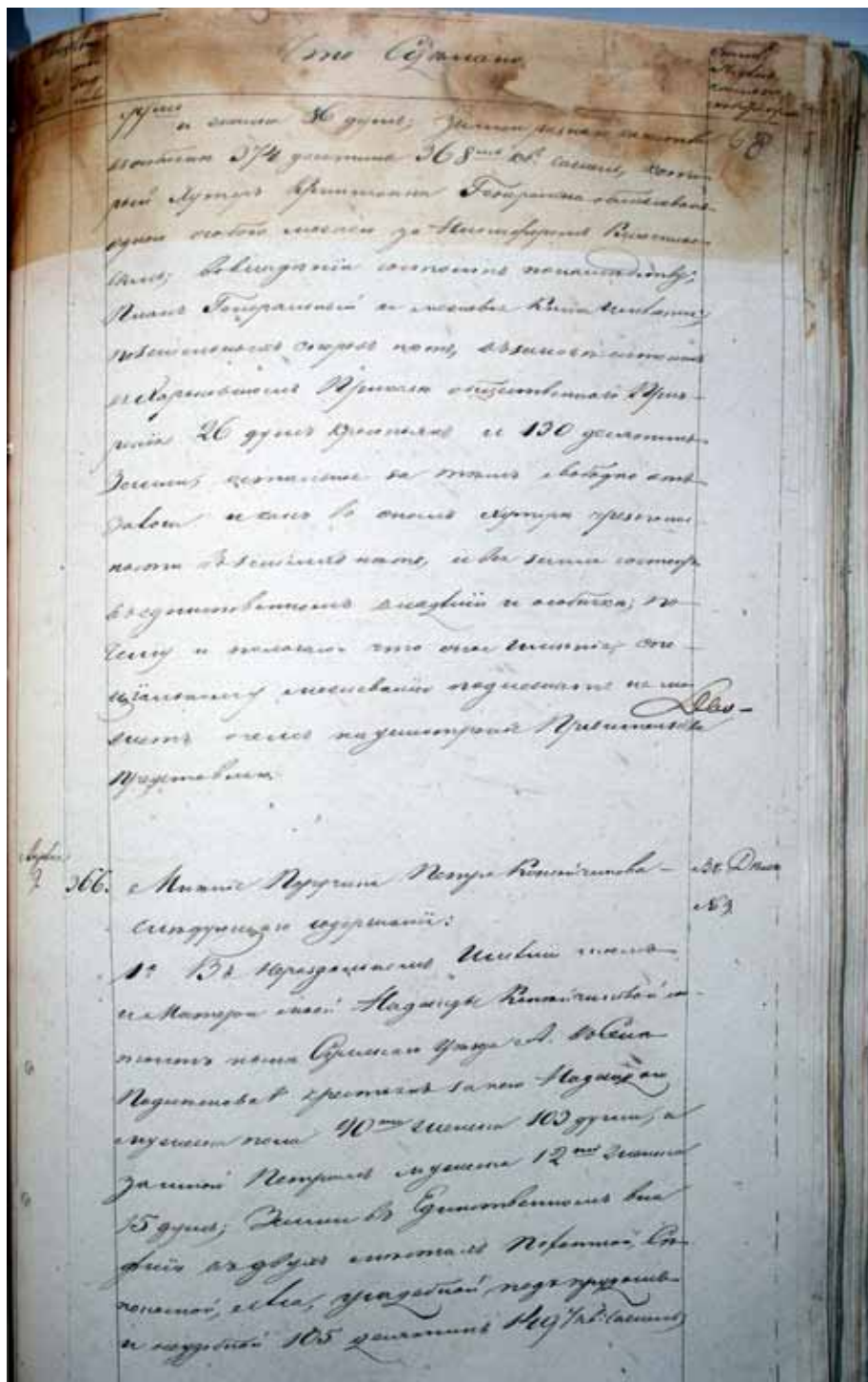

Автограф Івана Петровича Ключникова.
Держархів Сумської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 35 зв.

Опис родового маєтку Ключникових на хуторі Криничний за 1841 рік, який виявлено в Журналі дій посередника по розмежуванню земель І дільниці Сумського повіту.

Держархів Сумської обл., ф. 810, оп. 1, спр. 2, арк. 67 зв.

Опис родового маєтку Ключникових на хуторі Криничний за 1841 рік, який виявлено в Журналі дій посередника по розмежуванню земель І дільниці Сумського повіту.
 Держархів Сумської обл., ф. 810, оп. 1, спр. 2, арк. 68.

У 1841 році Ключников усамітвився в рідному селі Криничному, понад 30 років не підтримував ніяких зв'язків з друзями. Друзі вважали, що він помер незабаром після Станкевича. Навіть в “Большой энциклопедии” під ред. С. М. Южакова (1903 р.) дата його смерті вказана неправильно – 1885 рік. Тургенев також думав, що його вчитель помер, а, дізнавшись, що той живий, написав у 1857 р. йому з Парижа, згадав той час, коли “и о Гоголе не было помину, и бедный Виссарион еще старался писать в Москве, и Гегель был жив, и Пушкин. Но уцелевшие должны тем крепче держаться друг за друга. И потому я протягиваю Вам руку – и надеюсь, что Вы не откажетесь мне подать свою...”. Але Ключников не відповів Тургенєву.

Йому б писати вірші чи вчені трактати, а він, “состоящий в 9 классе”, своїм бісерним почерком чітко заповнює відомості землеволодінь хутора Криничного, повідомляючи, що володіє ще й крупорушкою. Разом з ним в маєтку мешкали Ганна Петрівна Ключникова, вдова його брата доктора медицини Петра, та племінники – Микола і Лідія. Микола здобув юридичну освіту, працював слідчим у Сумському окружному суді. Лідія стала педагогом, виховувала дітей у Сумській жіночій гімназії.

Івану Петровичу судилося стати вчителем ще одного письменника – Віктора Петровича Ключникова, сина його брата від першого шлюбу. Він гостював в маєтку дядька, і той мав величезний вплив особливо на написання антинігілістичного роману “Марево”.

Як жив поет на хуторі, дізнаємось з листа до Олександра Станкевича: “худо ли, хорошо ли я жил, но я жил большей частью своею самобытною жизнью: сам падал, сам вставал, хотя по большей части оставался верным памяти тех прекрасных людей, с которыми судьба свела меня в молодости”, “обыкновенно я с октября закрывался в комнате и не выходил до апреля”.

Тільки в 1880 р. відвідав Ключников Москву, приїздив і в 1886 р., привіз свої вірші. Михайло Катков, редактор журналу “Русский вестник”, писав: “Он явился будто выходец из того света, но не испугал, а обрадовал старых приятелей”. В його віршах – підсумок життя :

“Я пережил все помыслы земные,
И нищий духом Богу предстаю”.

Але це не так. Він знайшов своє заспокоєння у Бога.

Так тихо, далеко від гамору та суєти, згас Іван Петрович Ключников. Запис про його смерть виявлений в метричній книзі Миколаївської церкви села Підліснівка Сумського повіту: “Умер 16, погребен 18 февраля 1895 года...”⁵.

Його життя напрочуд точно відбивають його прізвиськи чи неофіційні псевдоніми. Перший період – світлий, божественний, проме-

нистий, багатообіцяючий, але було, вочевидь, щось тривожне, що не вписувалося в це прізвисько, – Феос. Анненський згадував, що Ключникова називали ще й Мефістофелем (думається, не лише через написання ним смішного “Очерка по общей истории” Мефістофеля”. Мефістофель-Ключников – це не диявол в традиційному його розумінні, точніше – це булгаківський Воланд. Тургенев побачив в ньому Гамлета. На перший погляд, ці образи далекі один від одного, але в них є дещо спільне – вони самотні, вони страждають від самотності і водночас шукають її. В цьому трагізм поета і людини Ключникова...

¹ Державний архів Сумської області, ф. 810, оп. 1, спр. 3, арк. 19.

² Там само, спр. 2, арк. 63.

³ Там само, ф. 397, оп. 1, спр. 9, арк. 1зв., 9 зв., 10 зв.

⁴ Там само, ф. 810, оп. 1, спр. 5, арк. 64, 65, спр. 2, арк. 160–161.

⁵ Там само, ф. 744, оп. 1, спр. 136, арк. 226.

Представлены документы и материалы из фондов Государственного архива Сумской области, которые раскрывают неизвестные факты жизни и творчества русского поэта XIX в. И. П. Ключникова – учителя И. С. Тургенева, члена литературно-философского кружка Н. Станкевича. Кроме того, публикуются матричная справка о смерти И. П. Ключникова, акты на владение землей и автограф поэта.

Ключевые слова: Иван Петрович Ключников; русский поэт; кружок Н. Станкевича; И. С. Тургенев; землевладения; метрическая книга; Государственный архив Сумской области.

There are published the documents from the fonds of the State Archives of Sumy Region, that highlighted the unknown facts of the life and activity of I. P. Klyushnikov, the Russian poet of the 19 century, the teacher of I.S. Turhenev, the member of the literary and philosophic circle of N. Stankevich, namely the metric note about the death, acts on the land ownership and the autograph of the poet.

Keywords: Ivan Petrovich Klyushnikov; Russian poet; the circle of N. Stankevich; I. S. Turgenev; the ownership of the land; the metric book; the State Archives of Sumy Region.